

УДК: 94:616-036.22(477)"1900/1923
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246545

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У РОКИ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921 – 1923 РР. ЗА НАРАТИВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Шугальова Інна Михайлівна

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ;
докторантка Запорізького національного університету
E-mail: shug_im@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

У даній статті розглядається повсякденне життя українців у роки масового штучного голоду. Метою нашої статті є аналіз сприйняття українцями нового повсякдення: більшовицької окупації України, їх продовольчої політики, яка спричинила масовий штучний голод 1921 – 1923 рр. Автором проаналізовано наративи (спомини, щоденники сучасників подій та інтерв'ю, зібрані безпосередньо автором та колегами в ході етнографічних експедицій). На погляд автора, наративи, незважаючи на певний суб'єктивізм, найбільш повно відображають сутність епохи, передають відчуття та переживання людей, які опинилися у лежачах масового штучного голоду, спричиненого політикою комуністичного режиму. В результаті дослідження, автор приходить до висновку, що наслідки масового штучного голоду виявилися довготривалими. Маса на увазі не лише економічну, а, насамперед, гуманітарну складову. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто змушений був втрачати моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини. Найбільш ураженими масовим штучним голодом стали діти. Вони у ці роки зазнавали нестачі їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди. Ті, хто залишилися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Українське суспільство після масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. трансформувало свою ідентичність. Проте остаточно втрата національних витоків відбудеться під час Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.

Ключові слова: масовий штучний голод, комуністичний режим, голодне повсякдення, наративи.

Постановка проблеми. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. кардинально змінив світосприйняття українців. Голодні роки не були принципово новим явищем: наприклад, сильний голод, спричинений природними катаклізмами спостерігався у 1832 р. Проте голод 1921–1923 рр. мав принципові відмінності: він був спричинений не природними, а політичними факторами, був штучно створений комуністичним режимом та мав масовий характер. Масовий штучний голод руйнівним чином вплинув на повсякденне життя українців, змінивши традиційний життєвий уклад, знищивши світосприйняття.

Метою нашої статті є аналіз сприйняття українцями нового повсякдення: більшовицької окупації України, їх продовольчої політики, яка спричинила масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Історіографія та джерельна база. Окреслена нами проблема майже не досліджена в історіографії. Окремі аспекти, наприклад, трансформація парагромадянського суспільства, розкрита у роботах С. Маркової [Маркова, 2015]; питання повсякдення робітників аналізувала О. Мовчан [Мовчан, 2011], трансформації повсякдення мешканців Донбасу аналізував Куромія Гіроакі [Куромія, 2002], зміни життя інтелігенції характеризувала О. Колятсрук [Колятсрук, 2010].

Джерельна база нашої роботи представлена документами, що зберігаються у фондах державних архівів України [Голод 1921 – 1923 років в Україні, 1993; Голодомори на Запоріжжі 1921 – 1923 рр.,

1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр., 2008; Державний архів Запорізької області (ДАЗО); Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО); Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)]. Зважаючи, що історія повсякдення має покликатися на наративи, ми використовували інтерв'ю очевидців подій, зібраних під час етнографічних експедицій півднем України [Усна історія Степової України, 2008 – 2010], щоденники В. Короленка [Короленко, 2011], С. Чикаленка [Чикаленко, 2015], спомини Н. Полонської-Василенко [Полонська-Василенко, 2011], С. Сала [Сало, 2014]. Ми усвідомлюємо наявність суб'єктивності у наративах, проте, на наш погляд, саме цей вид джерел найсуттєвіше відбиває особливості епохи. Адже емоції, які сповнюють автора наративу або людину, яка дає інтерв'ю є надзвичайно важливими для усвідомлення сутності подій, трансформації світобачення особистості. З метою певного «урівноваження» наративів, ми в даній статті використовували й актові й справочинні документи.

Виклад основного матеріалу. Більшовицька окупація України привнесла суттєві зміни у життя українців як у містах, так і у селах. Н. Полонська-Василенко згадувала: «То була справжня страшна доба. В. Домонтович намалював у «Болотяній Люкросі» жахливу картину вмирання Києва в 1920 і 1921 році. Між каменями бруку, по якому ніхто не їздив ніхто не їздив, виростає трава. Вітер здіймає на

вулицях смерчі порошу і всякого сміття. Свого апогею біда досягла взимку. Холодні будинки; велике щастя, коли палиться в «буржуйці» – залізній печі, рура якої виходить у квартирку; від «буржуйки» іде чад і дим; електрики нема; її замінюють каганці, які дають мало світла, але багато чаду; в водогоні води нема; рідко-рідко з'являється вона в підвалі чи на партері. Частина садів вирубана; штахети, що відгороджували від пішоходів гарні присадки з кущами, знесено; парканів, що розділяли садиби, нема, все це спалено. Відсутність парканів призвело до постанови «скорочених» стежок, які перетинають квартали поперек і по діагоналі. Базари порожні, а якщо десь і з'явиться щось із продуктів, то ціни на них не під силу пересічному покупцеві. Київ конав. Хто мав сили, ішов на село, щоб обміняти там речі, які дедалі тратили свою цінність, на харчі, ціни на які весь час зростали» [Полонська-Василенко, 2011, с. 318–319].

Навіть щоденний розпорядок дня мешканців українських міст був змінений: люди зранку поспішали зайняти чергу у надії придбати олії, хліба або крупу. Як повідомляв мелітопольський виконком до губвиконкому Запорізької губернії: «Люди сотнями запруджують станцію і Укомголод, вмирають. Ніяких вказівок про порядок відправки партій в урожайні губернії за придбанням хліба немає, хоча про це також неодноразово запитували і Губернію і Центр [ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 335, арк. 85].

У Щоденнику громадського діяча Є. Чикаленка, який на початку 1920-х рр. вже перебував у еміграції, наводилися уривки листа Ф. Шульги, який описував міське життя українців у 1921 р. В Одесі хліб коштував 1200 руб, м'ясо 4 000 руб (очевидно, за 1 кг – авт.), дрова 4 000 рублів, цукор – 5000 рублів. При цьому середня заробітна плата медичної сестри становила близько 3 000 рублів. Окремі родини отримували пайок, до складу якого входив безкоштовний хліб [Чикаленко, 2015, с. 135].

Навесні 1922 р. українські міста набули ще однієї страшної ознаки: після сходження снігу на вулицях залишалися трупи померлих від голоду, а міські комунальники не могли впоратися зі справою зачистки вулиць внаслідок відсутності кінних підвод. Створювалася й епідеміологічна небезпека внаслідок розкладу трупів. Втім, комуністичний режим вдався до розв'язання комунальних проблем шляхом оголошення проведення ветеринарно-санітарного тижня у Запорізькій губернії: місцеві мешканці мали зібрати скелети та трупи тварин, самостійно звести їх до скотомогильнику.

Село у цей час також перетворилося на суцільну руїну: панські садиби, хати заможних господарів зубожіли, руйнувалися, грабувалися. Більшовицькі функціонери Г. Петровський та М. Калінін, після відвідування голодуючих сіл УСРР доповіли до Москви, що українські села являли собою кладовища, де вимирали цілі вулиці та квартали. Будинки були зруйновані, без дахів; господарства – без інвентаря: все було продано або виміняно на хліб. Зовнішній вигляд селян нагадував живих мерців [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 38, арк. 79].

По селах ситуація була ще скрутнішою, з огляду на продовольчі реквізиції більшовиків. В одному зі своїх

листів лікар, громадський діяч Є. Лукасевич звертався до Є. Чикаленка та описував життя при так званому «новому» ладі. Він згадував, що більшовики поділили села на десятки: на кожні десять дворів призначали відповідального (як правило з місцевих мешканців). За найменші провини десяцьких карали та розстрілювали. Молодих чоловіків 20-25 років масово мобілізували до червоної армії, але вони звідти при найменшій нагоді тікали та переховувалися у лісі. Проте настрій на селі залишався все таки добрий, а слово «кацап» набувало смертельної ненависті [Чикаленко, 2015, с. 42]. Володимир Короленко згадував, що «нахабство комнезаможів не мало нічого для порівняння... з-поміж боязкого населення оселилися суто кримінальні типи..., які за підтримки начальства («ми спираємося на комнезаможів», – говорила радянська влада), робили у беззахисному селі що хотіли» [Короленко, 2011, с. 340]. Спектр свавільства був широкий: від примусових реквізицій домашніх птахів та худоби до обшуків і побиття селян. Брутальність комуністичних виконавців приголомшували українців. В. Короленко згадував, що один із чекістів, пограбувавши селянина, побив його ковбасою, яку у нього ж і реквізував [Короленко, 2011, с. 340].

Масовий штучний голод істотно деформував традиції харчування. В їжу вживали собак, кішок, падали, копита тварин (холодець). На Херсонщині «готували» «іжака», дерть та яшну, на Одещині – у їжу йшло зіпсоване насіння льону, яке перетирали у дерть та подрібнені у порох кукурудзяні листя. На Запоріжчині у їжу вживалися домішки макухи, кураю, лебеди, кукурудзи, рогози, листя дерев. У 1922 р. було оприлюднено уривки з книги про приготування їжі, де оговорювалися рецепти приготування сурогатного хліба [ДАЗО, ф. Р-24, оп. 1, спр. 18, арк. 34]. Зазначалося, що вживання сурогатів має вкрай негативні для організму сурогати, проте, рекомендувалося додавати до хлібного тіста до 8 % сурогатних домішок. Втім, як свідчать очевидці, на сурогатному раціоні перебували цілі села. Зазвичай домішки становили 60-75% звареної їжі, але з 1922 р. все частіше фіксувалося 100 % вживання у їжу сурогатів [ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 8, арк. 25 зв.]. Очевидиця подій Єфросинія Рильська із с. Мала Білозірка згадувала: «Двадцять первий – голод був... Голод був. Дуже голодували. Лободу їли дівчата – рвали на бальці, та варили, та пекли тоді. Тоді не коржики називалися, а паторженики» [Рильська Єфросинія Омелянівна, с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 3, с. 141]. На Дніпропетровщині у їжу активно вживався курай: «А в 1921-м голодовка... Курай – таке було перекотиполе, такий бур'ян. І ото було, каже мама, той курай сухий... потовчемо його в ступі і напечем таких матарженичків. Таких вроді як коржичків [сміється]. Каже мама: «Дам тобі, а ти їси». Бо то ж я голодна, вже год мені тоді був, вже год мені був... А бач, і вижила» [Кравченко Меланія Афанасіївна, 1920 р. н., с. Сурсько-Михайлівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. *Усна історія Степової України*, 2010, т. 8, с. 26].

Як правило, їдальні влаштовувалися у містах навколо промислових підприємств. Селяни, які потерпали від голоду, залишалися наодинці із бідною. Як згадувала мешканка запорізького краю П. Шевченко: «Як ми малі були, голод був. Ой, страшно. І курій мати товкла у ступі та мукою обкачувала та пекла коржички та їли, і лободу варила. А пухлі які були. Було дитятко кричить: «Мамо, їсти хочу». Пухле, бідне, ходить» [Шевченко Прасковія Єфимівна, 1911 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 2, с. 311].

Для немовлят, що перебували на штучному вигодовуванні, було розгорнуто мережу молочних кухонь із красномовною назвою «Крапля молока». Варто відзначити, що мережа «Краплі молока» охоплювала всі голодуючі райони, але їх кількість не була значною. Кухні обслуговували до 200 малюків, віком до 1 року. Проте, передбачалося надавати дітям 5 пляшечок пастеризованого молока на тиждень. Отже, ця допомога явно мала локальний характер. Більше того, за споминами В. Короленка, у Полтаві чекісти відвідував осередок «Краплі молока» та вимагав надавати молоко для їх дружин [Короленко, 2011, с. 357].

Внаслідок вживання у їжу значної кількості сурогатів, а головне – внаслідок тривалого голодування стрімко зростали рівень захворюваності та смертності українців. В містах і селах УСРР панували розруха, бідність та відсутність медичної підтримки, тож одним із наслідків цієї ситуації стали регулярні спалахи епіdemій. Влітку 1922 р. Запорізький губвиконком повідомляв, що епіdemія холери швидко шириться. Щеплення просуваються повільно внаслідок відсутності вакцини. Смертність від захворювання сягала 50 % [ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 235, арк. 135–145]. У Запорізькій губернії епіdemія холери супроводжувалася епіdemією голодного тифу. Мешканці краю згадували: «...Це ж у 22-му тіф був силенний і голод. До того людей вимерло, страшно. Отаково яму там викопають... У нас ото ж хлопець вмер у батька, та його ж брат... Та поки тут налаждали нести, а там уже когось укинули. І ото було, оце церква була, і з церкви, було, возик за возиком возять. І везуть, і везуть, і ото. А тіф же! І в нас мати вмерла, і невістка» [Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н., доньки Катерина Леонтіївна [1926 р. н.] та Галина Леонтіївна [1942 р. н.], с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 2, с. 120]. За споминами очевидця голоду С. Сала, епіdemія тифу вирувала майже повсюдно: «У нас всі лежали хворі, крім Валі, якому тоді було 6 років. На лавці, на лежанці, на полу в хаті наскрізь зайнято, наскрізь лежать. Тільки й чути, як то з одного кутка, то з другого кутка гукають: «Валя, кавратку!». Приходила доглянути за хворими Л. С. з Привольного. Потім і вона не змогла приходити, заразилась і заболіла тифом» [Сало, 2014, с. 60].

Наслідком складної епіdemічної ситуації стало зростання смертності населення.

Соціальні аномалії особливо загострилися у роки масового штучного голоду. Традиційно, головною цінністю в українців вважалася дитина (існувала навіть

приказка «Дитина – Бог»). Комуністичне бачення родинних цінностей може вразити своєю аморальністю. Набувало поширення соціальне сирітство, практика відмови матерів від дітей або підкидування немовлят [ДАКіО, ф. Р-1074, оп. 1, спр. 43, арк. 66]. Зокрема, Анастасія Цапкова з Гуляйполя, покликаючись на те, що її чоловіка-червоноармійця вбили махновці, вимагала, щоб її дітей 2-х, 3-х та 5-ти років прийняли до притулку [ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, арк. 59]. Мати тримісячного Андрія Серксена відмовилася від нього лише тому, що вона незможна. Практика відмови батьків від дітей набувала поширення з різних причин: від загибелі батьків від голоду до неспроможності виховувати дітей внаслідок зубожіння [ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, арк. 50]. Можна стверджувати, що підкидування або відмова від дітей стала новим явищем радянського повсякдення. Традиційне українське суспільство майже не знало таких прецедентів. Поодинокі покритки зазнавали загального осуду.

Дитяча безпритульність, яка не була притаманною для українського парагромадянського суспільства, також стрімко зростала. Якщо, на початку ХХ ст. осиротілих дітей, як правило, брали на патронування родичі, іноді сиріт влаштовували на виховання до монастирів, то внаслідок Першої світової війни таке асоціальне явище як дитяча безпритульність набуло поширення. Проте у кричущу соціальну проблему воно переродилося під час масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. Діти, які втратили батьків, залишалися бездоглядними змушені були жebraкувати. Як правило, вони намагалися дістатися людних місць – базарів чи вокзалів, де жebraкували. Зовнішній вигляд безпритульної дитини був типовим: брудний, босий, у скудній одежині.

Злиденність та убогість впливали на зростання озлобленості. Діти гуртувалися у ватаги, здійснювали дрібні крадіжки. Діти-безхатченки часто перебиралися з одного міста до іншого. Міліція часто влаштовувала облави на безпритульних дітей, знімали з потягів, збирали на вокзалах, передавали до так званих приймальників – спеціальних закладів, де безпритульну дитину обстежували лікарі та перенаправляли до відповідних установ – будинків немовляти, дитячих притулків, інтернатів. Проте, життя у державних дитячих притулках характеризувалося злиденністю, голодним повсякденням, відсутність елементарних санітарних умов. Діти відчували себе облишеними. Педагоги ставилися до них байдуже, часто залишаючи без догляду та їжі. В дитячому притулку с. Гусарки Запорізької губернії протягом травня 1922 р. від виснаження померло 8 дітей. Як зазначалося у пояснювальній записці, всі діти були з числа новоприбулих. Проте й постійні мешканці притулку були кволими від недоїдання [ДАЗО, ф. Р-198, оп. 1, спр. 156, арк. 159].

Заняття у навчальних закладах відбувалися нерегулярно, внаслідок голодування, відсутності одягу й взуття діти нерегулярно відвідували школи [ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, арк. 37]. Окремі вихованці притулків з сумом констатували: «Тепер по детским домам не занимаются и не предвидится занятий».

Нетолько я буду не грамотная анаверное Вера и Ваня останутся неучи, и з не знаю как с етим быть» [Прим. авт. Мова листа та орфографія наведені згідно оригіналу док.] [*Голод 1921–1923 років в Україні*, 1993, с. 155]. Співробітники навчальних закладів опинилися у не менш скрутному та залежному становищі. В 1922 р. їх було знято з державного забезпечення. При цьому склалася парадоксальна ситуація: із зарплатні педагогів утримували кошти на харчування, якого вони не отримували. Вчителі та вихователі опинилися перед моральною дилемою: просити у власних учнів їжу чи красти продукти. Школи закривалися. На Запоріжжі започатковано практику укладання договорів між батьками та вчителями: перші надавали скудне продовольство, а останні – навчали їх дітей [*Голод 1921–1923 років в Україні*, 1993, с. 167]. Мешканка запорізького краю згодом згадувала: «Це в [19]21ом, була страшна голодовка тоже. Діти на ходу падали... Моя сестра, яка їхала в Київ служить до вчителі, так казала як з поїзда, дітей викидали по дорозі мертвих. Мерли діти зголоду. Ото. А її отвезли, бо дома нічого не було в нас. І вона служила у вчителів. Так вона там щось возьме, та до сусідів отнесе, щоб не знали вони. Або приїде, коли їх нема вдома, так чи пшонця візьме [нерозбірливо]. Бо нема чого, нема чого їсти. Я мала була. ... Сестрі правда, гроші платили. А тоді як забрали додому, мама плаче. Плаче, бо це вона у нас послідня. А вона: «Нащо ви мене забрали?» [Петриченко Марія Трохимівна, 1917 р. н., с. Сурьсько-Михайлівське Солоняського р-ну Дніпропетровської обл. *Усна історія Степової України*, 2010, с. 22].

В роки масового штучного голоду деформації зазнала й соціальна структура українського суспільства. Категорії, які у модерну добу вважалися найбільш шанованими – священники, міцні господарі, промисловці, інтелігенція – кваліфікувалися комуністичною владою як «ворожі елементи». Вони зазнавали суспільного осуду та цькування. В той же час всілякі заохочення стали отримувати ті, хто являв опору комуністичного режиму – червоноармійці, незаможники, особливо робітники-пролетарі.

На особливому рахунку у комуністів були так звані «виконавці» тобто особи, які займалися вилученням хліба та продовольства у селян. Одна з очевидиць подій масового штучного голоду на Запоріжжі Є. Рильська згадувала: «Голод був того, що в нас «виконавці» були. Прийдуть – заберуть усе чисто. Літом – робимо в колгоспі. Викинуть з колгоспу – ти нужна. Літом – нужна, а зимою ти не нужна. Де хочеш в зиму роби... Двадцять первий – це дуже голод був. Мати ткала, заробляла потрошку, а батько – то сюди, то туди. А ті виконавці... Хотіли й хату забрать. Татко – запрягать бричку, щоб...не цокотіла (хотів вивезти у Михайлівку). Одинаково забрали бричку, і тачанку, все позабирали тоді у нас. І корову, і конячка яка була, яка до конячки там була – чи «Полінка», чи там плуги... Тепер ви плуги тож бачите якось у городі, так? А тоді ж ви не бачили, і не знали, що це таке? З косарок після війни житки скидали. І я скидала з косарки, – свиней годували. ...Пішла я на косарку робить – давали, правда, кіло хліба» [Рильська Єфросинія Омелянівна, рік народження невідомий, с. Мала Білозірка

Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 3, с. 141].

У містах запровадили практики так званого «вилучення надлишків». За споминами Н. Полонської-Василенко, коли вона повернулася з лікарні, після хвороби на ускладнену форму тифу, до її оселі увірвалися представники так званої «робітничої бригади», які здійснили «суботник», тобто реквізицію всього майна науковиці, залишивши їй лише пару білизни. Н. Полонська-Василенко з сумом резюмувала, що «користатися з ринку вже не можна, бо вже не стало чого міняти на продукти або продавати» [Полонська-Василенко, 2011, с. 323].

Селяни-незаможники також були в пріоритеті у комуністів. Навіть незадовільне виконання обов'язків під час роботи не ставало на заваді. Лише за соціальним критерієм можна було розраховувати на збереження і роботи і помешкання. Наприклад, Р. Гуревич, що працювала сестрою при будинку Матері та дитини м. Гуляйполе Запорізької губернії, наполягала на збереженні за нею робочого місця та помешкання при цьому закладі лише на підставі того, що вона є незабезпеченою та потребує цього. У Р. Гуревич вистачало зухвальства запевняти, що у майбутньому вона спробує виконувати свої обов'язки належним чином (звертаємо увагу, що мова йде про піклування за немовлятами та породіллям, й недосконале виконання посадових обов'язків в принципі неприпустимо).

Втім, масовий штучний голод заторкнув навіть ті, верстви, які традиційно вважалися опорою режиму. Наприклад у травні 1922 р. на Катеринославщині робітнича профспілка скоротилася на 50 %: зі 120 тис осіб до 60 тис (частина дітей померла від голоду, частина – розбіглися) [*Голод 1921–1923 років в Україні*, 1993, с. 125].

Голод 1921–1923 рр. мав штучний характер, що підтверджується рядом фактів. Вже з початку 1920-х рр. формувався міф про добробут, створювалися ілюзії удаваного благополуччя. Ми будемо говорити про формування нової верстви партійно-більшовицької номенклатури, наділеної додатковими благами та привілеями. Соціальній диференціації підлягали навіть діти. Так, за настановою наркомату здоров'я до свого осередку у Гуляй Полі Запорізької губернії, вимагалася залишити 10 % для так званих «показательных» установ. Ці 10 % включали 3,5 тис банок згущеного молока, 800 банок молока, 60 пудів рису, шоколад та 400 коробок «Нестле» [*Червоне Запоріжжя*, 1922]. Це «десятинне заощадження» відбувалося на тлі катастрофічної нестачі продовольчих пайків для дітей: у Миколаївській, Катеринославській та Запорізькій губерніях не вистачало 50 % дитячих пайків. Загалом, у розпал масового штучного голоду секретар Кам'янського райпарткому Запорізької області повідомляв: «Внутрипартийное настроение бодрое, уверенное, за редким исключением пьянства коммунистов, венчания в церкви, шкурничества и малодушия» [ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, арк. 37].

Загострилася криміногенна обстановка, безпритульні та жебраки заповнили вокзали, вулиці, навіть цвинтарі. Узвичаєними стали повідомлення на

шпальтах місцевих газет із красномовними заголовками «Звіряче вбивство на Карантинці» (або у будь-якому іншому районі). Навіть райпарткоми констатували, що: «Дрібні злочинські шайки і злочинці-одинаки лютують настільки, що селяни змушені вночі переховувати коней та свиней у себе у хатах, бо немає ані порятунку, ані ефективної протидії злочинності. Внаслідок голоду кримінальні порушення та корупція стали ледь не основним із джерел забезпечення продовольством. Посадовці, які зловживали своїм службовим становищем та вимагали хабарі або розкрадали продукти для голодуючих, ризикували не лише втратити роботу, а й бути покараними смертними вироками [ДАЗО, ф. Р-317, оп. 1, спр. 190, арк. 29]. Масового характеру набували крадіжки продуктів співробітниками їдалень [ДАЗО, ф. Р-75, оп. 1, спр. 46, арк. 6]. Навіть у дитячих закладах – притулках, яслях, школах постійно фіксувалися крадіжки. Голова Миколаївського осередку ради захисту дітей констатував, що діти обкрадають власний персонал, зафіксовані випадки нападу дітей одного дитячого притулку на вихованців іншого. При цьому напади відбувалися із особливою жорстокістю: на обличчя жертви накидали хустку, душили її та знімали все, що можна [Голод 1921 – 1923 років в Україні, 1993, с. 127].

Як згадували очевидці: «Матеріальне становище все гіршає. Ні одяжі, ні взуття. Живемо піднесеним духом. Сорочка, штани – полотняні. На ноги одягали або постолі, або плетені з валу «тапочки», або дерев'яні «сандали» («дерев'яшки»), які голосно стукали і часто виходили з ладу: то гвіздок випаде, то ремінець порветься. Я достав «струга» і наловчився вирізати із верби фасонисти дерев'яшки» [Сало, 2014, с. 59]. Часто єдиним порятунком для голодуючих селян був виїзд на заробітки. Як згадували сестри Анастасія та Марина Щербак, з Запоріжчини: «У мене батько їздив оце в 1921 році на заробітки у Донбас. Тоді откривалися шахти, а нас було вже троє. Це я, Марія і Галька з 1920 року. Він нас бросив, а сам поїхав заробляти гроші. А мене мамка, щоб осталася жива, отдала багатим. [Марія Тимофіївна] Мені тоді було 9 год. Щоб хоч вижила, поки батько повернеться. [Анастасія Тимофіївна] А ці двоє біля мамки були. Батько заробив там гроші, приїхав з грішми, матерії привіз. Трошки нас прикидав. [Марія Тимофіївна] Муки привіз з костей. Ой! Біла-біла. Ми ж раді. Мамка напекла, а як наїлися, то чуть не поздыхали. А з яких костей, бог його знає! Живі осталися. Хіба татко знав... До війни часто їздили на заробітки у Донбас. Заробляли гроші. Було приїде, пить починає, а які й не поверталися. Зароблять гроші, а їх тоді вб'ють, або портять [Щербак Анастасія Тимофіївна, 1911 р. н., Щербак Марія Тимофіївна, 1912 р. н. с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 1, с. 274]. Виїзди на заробітки були непоодинокими, наша інша респондентка також підтверджувала, що ледь не єдиним способом порятунку були виїзди на заробітки.

У роки масового штучного голоду існувала специфічна соціальна категорія – так звані «ходоки». Це селяни, які вирушали до сусідніх губерній, не

охоплених голодом, щоб виміняти на хліб та продовольство будь-які побутові речі.

Селяни вимушені були виїздити поза межі голодуючих губерній, щоб обмінювати речі на продукти. Бартерний обмін на місцях здійснювався вкрай нерівноцінно: за молодого коня 2-х–4-х років можна було отримати 2–3 пуди зерна, за корову, вагою до 320 кг давали 6-5 пудів зерна, за пару волів – 18-20 пудів. Проте вимінаний хліб не вживали у їжу, а залишали як посівний фонд. У містах мешканці виявилися ще більшими заручниками голоду. Як згадувала Марія Борисенко, уродженка Запорізької області: «Родилась я в 1921-м году. Батька свого не знаю. Коли голода були, батько їздив десь далеко одягу на харчі мінять, щоб прогодувати. (Це так розказують, бо я його не знаю і не бачила, і не чула, а так розказують). Приїхав, а я родилась вже, мені мабуть було місяців 4. Він умер, то що тоді голод був силенний, і на нього напав брюшний тиф (тоді тиф ходив страшний)» [Борисенко Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 3, с. 135].

Комуністичний режим цинічно руйнував традиційні цінності, замінюючи їх на нові заідеологізовані штампи. За споминами В. Короленка, святкування нового 1921 р. за «новим» стилем супроводжувалося специфічною виставою. Посеред свята, до велелюдної кімнати, де були жінки та діти увірвалися 20 червоноармійців, які схопили учасника заходу, витягли його на сцену та почали готувати розстріл. У залі розпочалася паніка: жінки кричали, діти лякалися. Врешті з'ясувалося, що це був жарт: мовляв розстрілювали «старий» рік, а з-під лахміття вистрибнув матрос, що символізував «новий» рік [Короленко, 2011, с. 340].

Жорстокість комуністичних жартів була незрозумілою та неприйнятною українцям.

Найбільш потужні ментальні зміни торкнулися дітей. Мешканець Запорізької області згадував: «Голодомор був у 1921-й рік. Мені всього було чотири годи. Дитина в такому візрі не помне нічого. Помне тільки шо... – переляки. То я й запомнив. У нас у сім'ї було там ще хоч на коржик. Спекла мати якось коржів і поклала, не накривши. А батько і мій дядько (це ж – брати) поділили між собою хату. І нам – кухня досталася, а дядьку – велика хата здорова. Отож мати напекла коржів, пішла до тьотки. «Синочок, – це, шо я запомнив, – гляди нікого не пускай!» А защепочка була так низенько – це ж не в конюшні, а прямо в хаті. Тільки пішла мати, а дядько, як заглянув, і показав чи нож, чи мені показалося. Побачив, шо мати (по халатності) не накрила коржі. А голодний був чоловік... «Одкрый!» А я: «Не одкрий, бо мамка сказала». – «Одкрый, бо заріжу». І я ото, з переляку, одкрив. Побіг у хату. Поки мати прийшла (це було в однім дворі), так уже нема ні коржів, нічого. І то я так запомнив. А так я більше той год не помню» [Замрій Петро Іванович, 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 2, с. 221].

Як згадувала Н. Полонська-Василенко, період 1921 – 1923 рр. був добою «страшного занепаду

людської душі». Професорка у своїх споминах анутовала: «Видатні вчені і громадські діячі мусили зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні. Ширилися плітки. Рівень інтересів знижався до рівня зацікавлень базарних перекупок, і дуже тяжко було знайти людину, яка вмiла стоїчно переносити жах життя і зберігати потребу духовного» [Полонська-Василенко, 2011, с. 321].

Згідно висновків професора Франка, психічна сфера голодуючих перебуває під впливом важкої депресії та афектів нудьги, що призводить до розладів координації психічних елементів, ускладнених комплексів, що утворюють психічну особистість. Увагу цілком поглинають внутрішні відчуття [Голод 1921 – 1923 років в Україні, 1993, с. 207].

Висновки. Наслідки масового штучного голоду виявилися довготривалими. Маємо на увазі не лише економічну, а, насамперед, гуманітарну складову.

Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто змушений був втрачати моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини.

Найбільш ураженими масовим штучним голодом стали діти. Вони зазнавали нестачі їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди. Ті, хто залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Українське суспільство після масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. трансформувало свою ідентичність. Проте остаточна втрата національних витоків відбудеться під час Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.

Список використаних джерел:

- Борисенко Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України*, 2008. В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 3, Запоріжжя: АА ТанDEM, 516 с.
- Голод 1921 – 1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів (1993) / Відп ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. Думка, 271 с.
- Голодомори на Запоріжжі 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. «Спокута»: альманах (2008). / Обл. ред. кол.: Фролов М. О. (голова) та ін., Запоріжжя: Дніпровський металург, № 8-9, 520 с.
- Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Р-2, оп. 1, спр. 335, на арк. 85.
- ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, на 37 арк.
- ДАЗО, ф. Р-24, оп. 1, спр. 18, на 34 арк.
- ДАЗО, ф. Р-317, оп. 1, спр. 190, на 29 арк.
- ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 235, на 135–145 арк.
- ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, на 50 арк.
- ДАЗО, ф. Р-75, оп. 1, спр. 46, на 6 арк.
- ДАЗО, ф. Р-198, оп. 1, спр. 156, на 159 арк.
- Державний архів Кіровоградської області (ДАКіро), ф. Р-1074, оп. 1, спр. 43, на 66 арк.
- Замрій Петро Іванович, 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України*, (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА ТанDEM, 516 с.
- Коляструк, О., 2010. *Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України, Київ. 40 с.
- Короленко, В., 2011. *Дневник (1917 – 1921)*. Письма из Полтавы, Киев: Аконті, 512 с.
- Кравченко Меланія Афанасіївна, 1920 р. н., с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області, *Усна історія Степової України*, 2010. В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 8, Запоріжжя: АА ТанDEM, 362 с.
- Куромія, Г., 2002. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 510 с.
- Маркова, С., 2015. *Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.)*: монографія, Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 544 с.
- Мовчан, О., 2011. *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.*, Київ: Інститут історії України НАН України, 312 с.
- Петриченко Марія Трохимівна, 1917 р. н., с. Сурсько-Михайлівське Солонянського району Дніпропетровської області, *Усна історія Степової України*, 2010. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 8, Запоріжжя: АА ТанDEM, 362 с.
- Полонська-Василенко, Н., 2011. *Спогади*, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 591 с.
- Сало, С. *Спогади (1899 – 1946 рр.)*. Серія «Старожитності південної України», 2014. / Упоряд. С. Білівненко, Т. Молдавська. Випуск 24, Київ: Б. в., 110 с.
- Усна історія Степової України*, (2008 – 2010). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко, Запоріжжя: АА ТанDEM.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 20, оп. 1, спр. 8, на 25 зв. арк.
- ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 38, на 79 арк.
- Червоне Запоріжжя, 1922*.
- Чикаленко, Є., 2015. *Щоденник. 1921*, Київ: Темпора, 484 с.
- Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н., доньки Катерина Леонтіївна [1926 р. н.] та Галина Леонтіївна [1942 р. н.], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України*, (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА ТанDEM, 516 с.
- Шевченко Прасковія Єфимівна, 1911 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України*, 2008. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА ТанDEM, 516 с.
- Щербак Анастасія Тимофіївна, 1911 р. н., Щербак Марія Тимофіївна, 1912 р. н. с. Широке Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України*, (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 1, Запоріжжя: АА ТанDEM, 510 с.

References

- Borysenko Mariya Ivanivna, 1921 r. n., s. Mala Bilozirka Vasilivs'koho rayonu Zaporiz'koyi oblasti. [Borysenko Maria Ivanivna, born in 1921, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region]. *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2008. U 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 3, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).
- Holod 1921 – 1923 rokiv v Ukraini: Zb. dokumentiv y materialiv [The famine of 1921 – 1923 in Ukraine: Coll. documents and materials]* (1993) / S. Kul'chyts'kyu (ed), Kyiv: Nauk. Dumka, 271 s. (in Ukrainian).
- Holodomory na Zaporizhzi 1921 – 1923 rr., 1932 – 1933 rr., 1946 – 1947 rr. [The Holodomor in Zaporizhia in 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947] *«Spokuta»: al'manakh*, 2008. / Obl. red. kol.: Frolov M. O. (ed), Zaporizhzhya: Dniprovsk'yy metalurh, №8-9, 520 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti. (DAZO) [State Archives of Zaporizhia region. (SAZR)], f. R-2, op. 1, spr. 335, na 85 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. P.-264, op. 1, spr. 42, na 37 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R-24, op. 1, spr. 18, na 34 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R.-317, op. 1, spr. 190, na 29 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R.-2, op. 1, spr. 235, na 135–145 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R-208, op. 1, spr. 122, na 50 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R-75, op. 1, spr. 46, na 6 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, [SAZR], f. R-198, op. 1, spr. 156, na 159 ark. (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti (DAKirO) [State Archives of Kirovohrad Region (SAKirR)], f. R-1074, op. 1, spr. 43, na 66 ark. (in Ukrainian).
- Zamriy Petro Ivanovych, 1917 r.n., s. Mala Bilozirka Vasilivs'koho rayonu Zaporiz'koyi oblasti. [Zamriy Petro Ivanovych, born in 1917, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2008. U 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian)
- Kolyastruk, O., 2010. *Povsyakdennoho zhyttya intelihentsiyi USRR u 1920-ti rr. : suchasnyy teoretyko-metodolohichnyy ta istoriohrafichno-dzhereloznavchyy dyskurs [Everyday life of the intelligentsia of the USSR in the 1920-s: modern theoretical-methodological and historiographical-source discourse]*: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.06, Kyiv, 40 s. (in Ukrainian).
- Korolenko, V., 2011. *Dnevnik (1917 – 1921). Pisma iz Poltavy [Diary (1917 – 1921). Letters from Poltava]*, Kyev: Akonit, 512 s. (in Russian).
- Kravchenko Melaniya Afanasiyivna, 1920 r. n., s. Surs'ko-Mykhaylivka Solonyans'kigo rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti [Kravchenko Melania Afanasievna, born in 1920, village Sursko-Mykhailivka, Solonyansky district, Dnipropetrovsk region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2010. U 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 8, Zaporizhzhya: AA Tandem, 362 s. (in Ukrainian).
- Kuromiya, H., 2002. *Svoboda y teror u Donbasi: Ukrayins'ko-rosiys'ki Prykordonnnyy, 1870 – 1990-i roky [Freedom and Terror in Donbass: Ukrainian-Russian Border, 1870 – 1990-s]*, Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 510 s. (in Ukrainian).
- Markova, S., 2015. *Suspil'ni ta Politychni transformatsiyi v Ukrayins'komu seli v konteksti formyrovanye totalitarnoyi systemy (1917 – 1933 rr.) [Social and political transformations in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the totalitarian system (1917 – 1933)]: Monohrafiya, Kam'yanets'-Podil's'kyy: Vydavets' PP Zvolyko D. H., 544 s. (in Ukrainian).*
- Movchan, O., 2011. *Povsyakdenne zhyttya robotnykiv USRR. 1920-ti rr. [Everyday life of workers of the USSR. 1920-s]*, Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 312 s. (in Ukrainian).
- Petrychenko Mariya Trokhymivna, 1917 r. n., s. Surs'ko-Mykhaylivka Solonyans'koho rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti [Petrychenko Maria Trokhymivna, born in 1917, village Sursko-Mykhailivka, Solon district, Dnipropetrovsk region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2010. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 8, Zaporizhzhya: AA Tandem, 362 s. (in Ukrainian).
- Polons'ka-Vasylenko, N., 2011. *Spohady [Memoirs]*, Kyiv: Vydavnychy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 591 s. (in Ukrainian).
- Salo, S. *Spohady (1899 – 1946 rr.) [Memoirs (1899 – 1946)]*. Seriya «Starozhytnosti pivdennoyi Ukrainy, 2014. / Ed. S. Bilivnenko, T. Moldavs'ka. Vypusk 24, Kyiv: B. v., 110 s. (in Ukrainian).
- Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy, [Oral history Steppe Ukraine]*. (2008 – 2010). V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.), Zaporizhzhya: AA Tandem. (in Ukrainian).
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy) [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine (CSAHAA of Ukraine)], f. 20, op. 1, spr. 8, na ark. 25 zv. (in Russian).
- TSDAVO Ukrainy [CSAHAA of Ukraine], f. 258, op. 1, spr. 38, na ark. 79. (in Russian).
- Chervone Zaporizhzhya [Red Zaporozhye]*, 1922. (in Ukrainian).
- Chykalenko, Ye., 2015. *Shchodennyk. 1921. [Diary. 1921]*, Kyiv: Tempora, 484 s. (in Ukrainian).
- Chmyr' Ulyana Yefimivna, 1904 r. n., don'ka Kateryna Leontivna [1926 r. n.] ta Halyna Leontivna [1942 r. n.], s. Mala Bilozirka Vasylivs'koho rayonu Zaporiz'koyi oblasti [Chmyr Ulyana Yefimivna, born in 1904, daughters Kateryna Leontivna [born in 1926] and Halyna Leontivna [born in 1942], p. Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, (2008). V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2., Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).
- Shevchenko Praskoviya Yefimivna, 1911 r. n., s. Mala Bilozirka Vasylivs'koho rayonu Zaporiz'koyi oblasti [Shevchenko Praskoviya Yefimivna, born in 1911, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region]. *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2008. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).
- Shcherbak Anastasiya Tymofiyivna, 1911 r. n., Shcherbak Mariya Tymofiyivna, 1912 r. n. s. Shyroke Vasylivs'koho rayonu Zaporiz'koyi oblasti [Shcherbak Anastasia Timofeevna, born in 1911, Shcherbak Maria Timofeevna, born in 1912 v. Shiroke, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrainy*, 2008. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 1, Zaporizhzhya: AA Tandem, 510 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

EVERYDAY LIFE OF UKRAINIANS DURING THE YEARS OF MASS ARTIFICIAL FAMINE OF 1921–1923. ACCORDING TO NARRATIVE SOURCES

Inna Shugalyova

Dr. phil., leading researcher Branch of the Branch «The Holodomor Research Institute» of the National Museum of the Holodomor- Genocide, Kyiv; PhD student at Zaporizhia National University

This article examines the daily life of Ukrainians during the years of mass artificial famine. The aim of our article is to analyze the perception of Ukrainians of the new everyday life: the Bolshevik occupation of Ukraine, their food policy, which caused a mass artificial famine and took the lives of 3.5 million Ukrainians. The author analyzes narratives (memories, diaries of contemporaries of events and interviews collected directly by the author and colleagues during ethnographic expeditions). According to the author, the narratives, despite a certain subjectivity, most fully reflect the essence of the era, convey the feelings and experiences of people who found themselves in the grip of a mass artificial famine caused by the policies of the communist regime. As a result of the study, the author concludes that the effects of mass artificial famine were long-lasting. We mean not only the economic, but, first of all, the humanitarian component. The psychology of the people has changed: many Ukrainians have been forced to humiliate themselves to get miserable food, some have been forced to lose their moral face and dare to steal, and anger and hatred for people have intensified. According to medical research, hunger causes anger, greed, cruelty, misanthropy, immorality. Hunger is able to activate atavistic human instincts. Children were the most affected by the mass artificial famine. They were suffered from food shortages, starved, some of them died forever. Those who survived had poor health and a broken psyche. After the mass artificial famine of 1921 – 1923, Ukrainian society transformed its identity. However, the final loss of national origins will occur during the Holodomor genocide of 1932 – 1933.

Keywords: mass artificial famine, communist regime, hungry everyday life, narratives.